

Sociale daling en onderwijs

Sietske Waslander en Rie Bosman

Beide auteurs zijn werkzaam bij de Vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Sietske Waslander is onderzoeker en bereidt daarnaast een proefschrift voor over de markt voor onderwijs. Rie Bosman is docent onderwijssociologie en beleidsmedewerker onderzoek. Zij promoveerde in 1993 op een onderzoek naar het effect van opgroeien in een moedergezin op de schoolloopbaan van kinderen. Adres: Vakgroep Sociologie RUG, Grote Rozenstraat 31, 9712 TG Groningen, tel. 050 3636285/3636209.

Samenvatting

Hoewel groot in getal, beperken discussies over de crisis in de verzorgingsstaat zich meestal tot de sociale zekerheid. Niettemin heeft deze crisis ook gevolgen voor onderwijs. Onderwijs wordt nog steeds vooral gezien als middel om sociale stijging mogelijk te maken. Er zijn echter aanwijzingen dat kansen op sociale stijging afnemen terwijl kansen op sociale daling juist groter worden. Angst voor sociale daling – al dan niet gegrond – kan aanzetten tot defensieve strategieën. Onderwijs is het terrein bij uitstek om zulke strategieën ter voorkoming van sociale daling in te zetten. Hierdoor kunnen nieuwe vormen van ongelijke (onderwijs)kansen hun intrede doen. Het kantelen van perspectief – van stijging naar daling – roept nieuwe vragen op voor zowel onderzoek als beleid.

1. Inleiding

Grootscheepse economische herstructureringen maken duidelijk dat de na-oorlogse verzorgingsstaten in een crisis verkeren. Discussies en nieuwe beleidsinitiatieven concentreren zich vooral op het terugdringen van begrotingstekorten en een nieuwe inrichting van de sociale zekerheid. Minder evident zijn de consequenties voor onderwijs en onderwijsbeleid.

Onderwijs is lange tijd beschouwd als het kanaal bij uitstek om sociale stijging te bewerkstelligen. Onderzoek richt zich met name op het identificeren van belemmeringen in de opwaartse mobiliteitsstroom; met adequaat beleid zouden deze belemmeringen dan vervolgens weggenomen kunnen worden. Het is opvallend hoe weinig aandacht er is geweest voor het spiegelbeeld: sociale daling (§ 2). De manier waarop onderwijs wordt ingezet om sociale daling te voorkómen is dan ook nagenoeg onbekend.

Er zijn aanwijzingen dat mechanismen die ten grondslag liggen aan de crisis in de verzorgingsstaat, ook een kentering in het proces van sociale mobiliteit kunnen veroorzaken, zodat de kansen op sociale stijging kleiner worden en de kansen op sociale daling juist groter. In paragraaf drie beschrijven we welke mechanismen bijdragen aan deze kentering in sociale mobiliteit. Na de oorzaken komen in paragraaf vier de gevolgen van sociale daling aan de orde. Gevolgen van sociale daling beperken zich niet tot personen die dit aan den lijve ondervinden, gevolgen zijn er ook op groepsniveau en voor de maatschappij als geheel.

Nog los van het daadwerkelijk optreden van meer sociale daling, is de angst hiervoor al voldoende aanleiding voor het ontwikkelen van strategieën om het mogelijke onheil af te wenden. In paragraaf vijf laten we zien dat onderwijs bij deze strategieën een cruciale rol speelt. De veranderende rol van onderwijs kan – opnieuw – aanleiding geven tot het ontstaan van ongelijke onderwijskansen. Dit is het geval wanneer hulpbronnen om onderwijs in te zetten als middel om sociale daling te voorkómen, ongelijk verdeeld zijn en de institutionele context sommige groepen meer ruimte geeft strategisch gedrag te ontwikkelen dan andere groepen. Deze kanteling van ons perspectief op onderwijs leidt niet alleen tot andere vragen voor onderzoek, maar ook tot andere vragen voor beleid.

2. Sociale daling: een vergeten onderwerp

Het ongelijkheidsvraagstuk vormt één van de hoofdvragen in de sociologie. Ultee, Arts en Flap (1992) vatten deze vraag samen als: 'Wie krijgt wat en waarom?'. Rond deze vraag is een uitgebreide onderzoekstraditie ontstaan; het stratificatie-onderzoek. In

de Nederlandse stratificatieliteratuur lijkt verticale sociale mobiliteit synoniem te zijn met sociale stijging, dat wil zeggen met opwaartse beroepsmobiliteit. De algemene aanname is dat het volgen van meer en hogere vormen van onderwijs automatisch zal leiden tot sociale mobiliteit c.q. sociale stijging, en dat sociale stijging 'goed' is voor individu en samenleving (Berting 1995, 116). Onderwijs is het stijgingskanaal bij uitstek geworden, nadat eerdere stijgingskanalen in betekenis en omvang zijn afgenomen of verdwenen.

Voor deze grote aandacht voor sociale stijging via het onderwijs is een aantal oorzaken te noemen. Om te beginnen heeft het ongelijkheidsprobleem de agenda van zowel de sociologie als de onderwijssociologie de afgelopen decennia sterk beheerst (Peschlar en Wesselingh 1995, 137). Onderwijssociologische theorievorming, onderzoek en beleid zijn traditioneel sterk gericht op de ongelijkheidsproblematiek en op het opsporen, verklaren en bestrijden van factoren die maatschappelijke ongelijkheid in stand houden en versterken. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg het argument van sociale rechtvaardigheid bovendien de wind van een aantrekkende economie in de zeilen. Volgens de meritocratische consensus was onderwijs het middel om individuele capaciteiten te ontplooien en de daarbij behorende kansen op maatschappelijk succes te benutten. Hoe hoger het diploma, hoe hoger de plaats op de maatschappelijke ladder, hoe groter de sociale mobiliteit, zo was de redenering. De politiek heeft het onderwijs dan ook in sterke mate ingezet als middel om sociale ongelijkheid te verminderen. Door het wegnemen van belemmeringen werd gepoogd de deelname aan het onderwijs te bevorderen. Het onderwijsbeleid heeft in dit opzicht succes gehad: steeds meer mensen uit steeds meer milieus volgden een steeds hogere opleiding (Koppen 1991). Door de sterke economische groei in de tweede helft van deze eeuw en een opwaardering van de functiestructuur kon het onderwijs haar belofte als stijgingskanaal waarmaken; er was 'room at the top' en deze stijgingsmogelijkheden werden door grote groepen leerlingen benut (Dronkers 1992).

Het onderzoek laat zien dat onderwijs weliswaar stijgingskanaal bij uitstek is, maar dat kinderen uit verschillende sociale milieus daar in verschillende mate van profiteren. Tegen die achtergrond gezien is het niet verwonderlijk dat het 'ongelijkheidsonder-

zoek' zich volop richtte op de belemmeringen voor stijging via het onderwijs, waarbij oorzaken respectievelijk worden gezocht in het ontbreken van de benodigde financiële, culturele en/of sociale hulpbronnen (zie bijvoorbeeld De Graaf 1987; Van der Velde 1991; Dronkers en De Graaf 1995). In tegenstelling tot het onderzoek naar de determinanten van stijging of het uitblijven daarvan, is onderzoek naar de *gevolgen* van stijging bijzonder schaars (Meerens en Munting-Van der Hoog 1968). Een recent voorbeeld is het onderzoek van Brands (1992), dat echter door zijn kleine en selectieve steekproef een beperkte zeggingskracht heeft.

Intergenerationele sociale daling, dat wil zeggen een positieverslechtering in vergelijking met het milieu van herkomst, is bij uitstek een 'vergeten onderwerp' in de sociologie. Ook in de onderwijssociologie is er tot op heden weinig aandacht voor de rol van het onderwijs bij het optreden van sociale daling, een enkele uitzondering daargelaten (Dronkers 1994). Alhoewel tegen de hierboven beschreven achtergrond begrijpelijk, is deze geringe aandacht een ernstig manco in het licht van de huidige ontwikkelingen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Aannemelijk is namelijk dat de stijgingsmogelijkheden via het onderwijs zullen afnemen en dat sociale daling in omvang zal toenemen.

3. Toenemende sociale daling?

Onderzoek naar sociale mobiliteit tussen generaties toont keer op keer dat sociale stijging meer voorkomt dan sociale daling. Een belangrijke oorzaak voor de grotere mate van sociale stijging ligt in de *wijziging van de positie-structuur*. Of toenemende onderwijsdeelname oorzaak of gevolg is geweest van deze wijziging is onbeslist. Duidelijk is wel dat met de voortschrijdende industrialisering en automatisering in de loop der tijd vele bestaande beroepen zijn verdwenen (bijvoorbeeld in de land- en tuinbouw en de textielindustrie) en geheel nieuwe beroepen zijn ontstaan (met name in de zakelijke en persoonlijke dienstverlening). Sociale posities¹ in de samenleving zijn hierdoor opgehoogd zodat jongere generaties als bijna vanzelfsprekend meer kansen kregen om hogere posities in te nemen. Dit verschijnsel staat bekend als *structurele mobiliteit*; een term die verwijst naar de mate van sociale mobiliteit die kan worden toege-

schreven aan deze structurele veranderingen in de aard van de posities die er te verdelen zijn. Eenmaal gecorrigeerd voor deze structurele veranderingen blijft van de totale hoeveelheid sociale mobiliteit alleen nog de 'echte' ofwel *circulatie-mobiliteit* over. Daaraan kunnen we zien of de kansen om te stijgen of te dalen verschillen tussen groepen en of deze relatieve kansen zijn veranderd in de loop der tijd.

Onderzoek wijst uit dat sociale mobiliteit tussen generaties voornamelijk het gevolg is geweest van structurele mobiliteit; in *absolute* zin kregen veel kinderen het beter dan hun ouders. Wat betreft de circulatie-mobiliteit is er veel minder veranderd; kinderen uit hogere sociale klassen bleven *relatief* de grootste kans op stijging houden, kinderen uit lagere sociale klassen de kleinste. Een grotere kans *voor iedereen* om sociaal te stijgen camoufleerde als het ware het verschil in kansen tussen sociale klassen.

Er zijn sterke aanwijzingen dat structurele ophoging van sociale posities zich in de toekomst minder kan manifesteren. Als deze camouflage wegvalt krijgen relatieve kansen tussen groepen in sterkere mate ook een absoluut karakter.

De oorzaak voor deze kentering in mobiliteitspatronen ligt in essentie in het ongelijke stijgingstempo van te verdelen sociale posities enerzijds, en het opleidingsniveau van potentiële gegadigden anderzijds.

Stijgen-de sociale posities? – Lange tijd is aangenomen dat de functie-structuur in de loop der tijd structureel is opgehoogd (o.a. Huijgen 1989). Recent heeft De Beer echter betoogd dat de totale omvang van laaggeschoold werk sinds 1960 nauwelijks is afgenomen (SCP 1996). Dat de aard van de arbeid veranderingen heeft ondergaan is onbetwist, en dat het post-industriële tijdperk zich vooral kenmerkt door dienstverlening, evenmin. Deze verschuiving in bedrijvigheid komt voort uit de verschillen tussen economische sectoren als het gaat om de mogelijkheden om arbeid door kapitaal te vervangen. Zo verandert de relatieve omvang van sectoren in termen van het aantal werkzame personen. Want, waar het productieproces voor gebruiksartikelen zich in aanzienlijke mate laat automatiseren, zijn de grenzen van rationalisering van het productieproces veel eerder bereikt in sectoren zoals onderwijs, gezondheidszorg en adviesverlening. Omdat verhoging van de produktiviteit in deze arbeidsintensieve sectoren relatief achter

blijft, doet de zogenoemde 'cost disease of the personal services' zijn intrede: een steeds groter aandeel van 's lands uitgaven gaat op aan deze diensten. Het feit dat juist vooral deze arbeidsintensieve sectoren onder de hoede van de overheid functioneren, heeft vele verzorgingsstaten op de rand van het faillissement gebracht en heftige discussies aangezwengeld over de verhouding tussen markt en staat (zie o.a. Korpi 1985; Snower 1993; Wolfson 1993).

Nog los van de nodige vragen naar consequenties van de almaar oprukkende markt, verandert het privatiseren en verzelfstandigen op zich niets aan de mogelijkheden deze diensten verder te rationaliseren. Omdat persoonlijke dienstverlening in deze sectoren juist de kern van het productieproces is, kan aan de hoeveelheid noodzakelijke arbeidsinzet maar weinig worden gesleuteld zonder afbreuk te doen aan omvang of kwaliteit van de productie. De docent die via internet of andere multi-mediale voorzieningen onbepakt kan worden beluisterd en bekeken, zou met een tamelijk beperkte arbeidsinzet een nageoeg onbeperkte productie kunnen bereiken. Of met deze verminderde arbeidsintensiteit de kwaliteit kan worden gewaarborgd of eenzelfde effect kan worden bereikt, moet nog blijken.

Vooralsnog worden mogelijkheden voor kostenbeperking vooral gezocht in het verminderen van de totale loonkosten zonder dat het volume aan arbeid afneemt. We noemen hier drie voorbeelden van pogingen om arbeidskosten te verminderen. Ten eerste het opdelen van functies waarbij een deel van de *banen* wordt *gedegradeerd*. De introductie van het eerste en tweede deskundigheidsniveau in de gezondheidszorg en de klasse-assistent in het onderwijs zijn exemplarisch in dit verband.

Ten tweede kunnen *lonen* worden *verlaagd*, waarbij dan vooral nieuwkomers het doelwit zijn. Illustratieve voorbeelden uit het onderwijs zijn het onderscheid tussen hossers en na-hossers bij docenten en de afkalving van promovendus, via Assistent in Opleiding (AIO) naar beursaal als traject voor jonge wetenschappers.

In de derde plaats kunnen allerlei vormen van *flexibilisering* van arbeid bijdragen aan het verminderen van loonkosten. De variëteit aan contracten is eindeloos met op- en afroep-, nul-uren-, tijdelijke-, deeltijd- en alle mogelijke combinaties van deze contracten, al dan niet gedetacheerd en/of via een

uitzendbureau. Kenmerk van flexibele arbeid is dat werknemers in principe alleen nog voor productieve uren worden betaald en verdere besparingen mogelijk zijn door een beperktere invulling van het arbeidsvoorwaardenpakket (ziektégeld, wachtgeld).

Voor ons betoog hier is vooral relevant welke consequenties deze reacties hebben op de aard van de te verdelen sociale posities. De hierboven geschetste ontwikkelingen geven allemaal aanleiding tot twee soorten gevolgen, afzonderlijk dan wel gelijktijdig. In de eerste plaats is *functiestijging* mogelijk door verdere kapitaal-intensivering, maar deze wordt dan wel geflankeerd door een verdere *uitstoot* van arbeidskrachten. Op macro-niveau betekent dit dat naast een kleiner aantal hoge(re) functies tegelijkertijd minder plaatsen binnen de arbeidsstructuur ontstaan. De al eerder ingezette paradoxale situatie van stijgende arbeidsproductiviteit naast een steeds weerbarstiger werkloosheidsprobleem blijft op deze manier voortbestaan.

De tweede aanpassing voltrekt zich binnen de arbeidsstructuur in de vorm van *degradatie*: de uitbreiding van tweederangs werk dan wel werknemers. Zo leidt het opsplitsen van taken in meer en minder gekwalificeerd werk op macro-niveau tot relatief meer lagere functies. Gelet op omstandigheden waarbinnen en voorwaarden waaronder werknemers functioneren, moeten vele vormen van flexibilisering van arbeid eveneens worden aangemerkt als feitelijk degradatie.

De scenario's die Esping-Andersen schetst voor stratificatie in het post-industriële tijdperk sluiten naadloos aan op bovenstaande argumentatie:

'We can escape a mass of bad jobs, but will instead have to accept a mass of outsiders. We can accept a mass of bad jobs and endow them with acceptable conditions, as in the welfare state model, or base their growth on low pay and minimal security, as in the American model.' (Esping-Andersen 1993, 241)

Al met al zijn dit aanwijzingen dat – op macro-niveau – *sociale posities* in de komende tijd *minder zullen stijgen*, of, sterker nog, *veel meer zullen dalen* dan in de afgelopen decennia het geval is geweest.

Stijgen-de opleidingsniveaus? – Zoals gezegd is het onderwijsniveau van de bevolking de laatste decennia sterk toegenomen. Veranderingen in verdelings-

mechanismen hebben deze toename aangemoedigd. Bij het verdelen van sociale posities is de aanvankelijke bijrol voor onderwijs namelijk omgezet in een hoofdrol. Men spreekt in dit verband van meritocratisering van de samenleving: waar het vroeger vooral ging om toegeschreven kenmerken (ascription) zou het nu vooral van je eigen capaciteiten (achievement) afhangen hoe en waar je terecht komt. Ook theorieën omtrent de relatie tussen onderwijs en arbeidsmarkt betwisten de hoofdrol van onderwijs niet, maar verschillen slechts in de gegeven verklaring voor deze rol. De promotie van onderwijs tot verdelingsmechanisme bij uitstek zou dan vooral gelegen zijn in 'modernisering' van de samenleving, waarmee vooral de verschuiving in economische bedrijvigheid wordt bedoeld (Erikson en Goldthorpe 1992). Empirisch onderzoek laat inderdaad zien dat het directe belang van sociale afkomst in de loop der tijd is afgenomen terwijl het bereikte opleidingsniveau aan belang heeft gewonnen in de verklaring van levenskansen (De Graaf en Luijkx 1995).

Omdat onderwijskansen verschillen tussen sociale groepen, blijft er evenwel sprake van een indirecte invloed van sociale afkomst. Het verminderen van deze ongelijke onderwijskansen werd vervolgens speerpunt in de strijd om sociale ongelijkheid in de samenleving als geheel te verminderen. Gestimuleerd door de overheid werden de schooldeuren verder open gezet, zodat meer leerlingen – ook die uit lagere sociale klassen – de kans kregen meer onderwijs te volgen. Dat wordt gesproken van een *onderwijsexplosie* is een indicatie voor het succes van dit beleid.

Of niet de groei ook het milieu-specifieke verschil in relatieve kansen is verminderd, is evenwel een heel andere vraag. Op het eerste gezicht lijkt het alsof de invloed van het milieu van herkomst op het behaalde onderwijsniveau in de loop der tijd is afgenomen (De Graaf en Luijkx 1995). Voordat we een valide uitspraak kunnen doen over ongelijke kansen moeten we echter – net als bij sociale mobiliteit – corrigeren voor structurele veranderingen, in casu de algehele verhoging van het onderwijsniveau. Dan blijkt dat – ook in het geval van onderwijs – de groei in totale deelname aan onderwijs het verschil in kansen tussen groepen maskeert (Mare 1981; 1993; Dronkers 1992). Van naar elkaar toegroeiende relatieve kansen is nagenoeg geen sprake.

De onderwijsexplosie heeft met name door de er-

aan verbonden kosten discussies aangewakkerd omtrent overscholing, diploma-inflatie en verdringing. De redenering komt in het kort op het volgende neer (zie ook De Vries 1993). Bij de verdeling van sociale posities gedraagt onderwijs zich als een *positioneel goed*. Niet zozeer het absolute opleidingsniveau is van belang, maar veeleer het eigen opleidingsniveau ten opzichte van anderen. Juist omdat het gaat om de *relatieve positie* op de onderwijsladder ontstaat een 'rat race' met onderwijskwalificaties als inzet. Voor ieder individu afzonderlijk is het volstrekt rationeel te investeren in onderwijs omdat een hogere opleiding meer kans op werk biedt. Op macro-niveau resulteert het mechanisme echter in sociale verspilling omdat wèl meer wordt geïnvesteerd maar dit zich níet terug vertaalt in meer totale opbrengsten. Terwijl degenen die betaald werken feitelijk te hoog zijn opgeleid voor dit werk en hun capaciteiten maar ten dele inzetten, worden degenen die adequaat zijn opgeleid naar de zijlijn of de bijstand verdrongen.

Of inderdaad sprake is van overscholing en onderbenutting is niet onbetwist. Wielers en Glebbeek (1990; 1995) geven drie alternatieve interpretaties voor snel stijgende opleidingsniveaus bij schijnbaar achterblijvende functieniveaus. Voor ons betoog hier is van belang dat ook voor deze alternatieve verklaringen geldt dat een mechanisme in gang is gezet waardoor het *onderwijsniveau* van de bevolking zal *blijven stijgen*.

Een groter risico op sociale daling? – Terwijl deelname aan onderwijs blijft groeien moet worden betwijfeld of de stijging van het geheel aan sociale posities dit tempo bij kan houden. Als gevolg van deze ontwikkelingen verandert de verschijningsvorm van sociale mobiliteit tussen generaties. Ter verheldering maken we onderscheid tussen absolute en relatieve stijging dan wel daling. Van *absolute stijging* is sprake wanneer kinderen het beter krijgen dan hun ouders het hadden, zonder rekening te houden met structurele veranderingen. Van *relatieve stijging* is pas sprake als de mate waarin kinderen het beter hebben dan hun ouders gróter is dan de mate waarin iedereen het beter heeft gekregen. Zo kan er dus tegelijkertijd sprake zijn van stijging in absolute zin – kinderen zijn beter af dan hun ouders – maar van daling in relatieve zin omdat andere kinderen nog beter af zijn. In dit geval maskeert de absolute stijging als

het ware de relatieve daling. Naarmate de kans op absolute stijging afneemt, bepalen relatieve kansen tussen groepen in sterkere mate in welke gedaante sociale mobiliteit zich voordoet. Relatieve daling zal dan ook vaker de vorm aannemen van absolute daling. Alleen al daardoor zal sociale daling zich sterker manifesteren.

In de rol van onderwijs als verdelingsmechanisme vinden we een bijkomende reden voor meer sociale daling. Met het verzwakken van de relatie tussen sociale herkomst en sociale toekomst is de relatie tussen het gevolgde onderwijs en de uiteindelijke sociale positie juist versterkt. Dit betekent dat getalenteerde jongeren uit de lagere sociale groepen meer kansen hebben om te stijgen. Het impliceert ook dat minder getalenteerde jongeren uit de hogere sociale groepen een groter risico lopen sociaal te dalen.

De kans op intergenerationele daling wordt verder versterkt door de aard van de bezuinigingen die nog steeds worden doorgevoerd in het kielzog van de economische crisis van de jaren tachtig. Doelwit van het merendeel van deze kortingen zijn de zogenaamde 'nieuwe gevallen'. Wijzigingen in het studie-stelsel, de bijstand, de ziektewet en het pensioenstelsel zijn maar een paar voorbeelden van het groeiende verschil in behandeling tussen zittende en komende generaties (zie ook Meeus 1996).

Al met al zijn er volop argumenten om te betogen dat de kans op intergenerationele daling zal toenemen. Of en in welke mate sociale daling zich al daadwerkelijk voordoet – of gaat doen – is een interessante vraag die met empirisch onderzoek beantwoord moet worden. Voor ons betoog hier is het antwoord op die vraag echter van secundair belang. Waar het om gaat is dat er gronden zijn om angst voor sociale daling te doen ontstaan of te versterken. Zoals verderop nog zal blijken geldt ook hier het klassieke theorema van William Thomas: 'If men (sic) define situations as real, they are real in their consequences'. Ofwel: de angst voor sociale daling is voldoende om aanleiding te geven tot strategisch handelen, met alle gevolgen van dien.

Uit het beperkte onderzoek naar de gevolgen van sociale daling is op te maken dat niet alleen de personen die dit aan den lijve ondervinden met de consequenties worden geconfronteerd; sociale daling – of de angst daarvoor – heeft ook gevolgen op groepsniveau en voor de maatschappij als geheel.

4. Gevolgen van sociale daling

Het schaarse onderzoek naar de gevolgen van sociale daling heeft dikwijls betrekking op *intragenerationele* daling, dat wil zeggen positiedaling binnen de eigen loopbaan, meestal als gevolg van een ingrijpende gebeurtenis als werkloosheid of echtscheiding (Van Ophem 1988; Ehrenreich 1989; Newman 1989; Smith 1994). De aandacht voor *individuele* gevolgen van sociale daling hangt hier ten dele mee samen. Contextuele factoren die het risico op of de gevolgen van sociale daling beïnvloeden, krijgen veel minder aandacht, evenals mogelijke maatschappelijke consequenties van sociale daling.

Studies naar de effecten van sociale daling binnen de eigen levensloopbaan reflecteren de visie dat sociale stijging de normale gang van zaken is, en daling geldt als afwijking van deze norm. Vanuit sociologisch perspectief worden individuele gevolgen vooral omschreven met behulp van drie concepten. Ten eerste spreekt men van *statusinconsistentie* (Brown, Cretser en Lasswell, 1988; Berting 1995) als investeringen – bijvoorbeeld onderwijs – en opbrengsten – bijvoorbeeld status of inkomen – niet met elkaar in evenwicht zijn. Ten tweede wijst *relatieve deprivatie* (Merton 1949) op een discrepantie tussen waardenoriëntaties ('doelen') en mogelijkheden om deze in de praktijk te realiseren ('middelen'). Ten derde is er het aan Veblen ontleende concept van de *leefstijl-incongruentie*. In het geval van sociale daling heeft leefstijl-incongruentie de betekenis van 'keeping up appearances': het gedrag dat van huis uit eigen is kan in het eigen bestaan niet langer door de feitelijke situatie worden gedragen. Deze gevolgen op individueel niveau kunnen zich uiten in boosheid, spanningen, psycho-sociale klachten, conflicterende verwachtingen en ambiguïteit in sociale interacties (Dressler 1985). Vanuit psychologische hoek wordt daarnaast gewezen op de relatie tussen sociale daling en *psychopathologisch gedrag* (Argyle 1994).

De bovengenoemde gevolgen hebben betrekking op intragenerationele daling en kunnen niet zonder meer vertaald worden naar intergenerationele daling. In het geval van intergenerationele daling voltrekken wijzigingen zich waarschijnlijk minder plotseling, maar kan in de actuele situatie evenzeer sprake zijn van statusinconsistentie, relatieve deprivatie

en leefstijl-incongruentie en de daarmee gepaard gaande spanningen.

De gevolgen van sociale daling zijn voorts in het algemeen beschreven voor individuen. Grotere verbanden zijn echter niet onbelangrijk omdat (a) gevolgen van daling context-afhankelijk zijn, (b) sociale daling sommige groepen meer treft dan andere en (c) er bovendien sprake is van gevolgen op maatschappelijk niveau.

(a) De betekenis die mensen toekennen aan sociale daling, en daarmee ook hun reacties daarop, zijn context-afhankelijk. In het indringend beschreven 'Falling from Grace' (Newman 1989) blijkt bijvoorbeeld dat werkloos geworden managers hun sociale daling, geheel in lijn met het 'meritocratisch individualisme', vooral als individueel falen ervaren. Deze dalers kampten dan ook vooral individueel met de persoonlijke spanningen. De gevolgen van echtscheiding voor vrouwen bleken in hoge mate verweven met generatie-verschillen (zie ook Newman 1986). Nog grotere context-effecten treden op als sprake is van collectieve daling, bijvoorbeeld als gevolg van massa-ontslag. Voor deze dalers kon het gevoel tot een groep te behoren de emotionele gevolgen enigszins verlichten. Anderzijds geeft daling op groepsniveau ook aanleiding voor gevolgen op groepsniveau, samen te vatten onder de term marginalisering, dat wil zeggen economische, sociale en culturele uitsluiting.

(b) Ook in de Nederlandse situatie tekent zich een aantal groepen af die in verhoogde mate met sociale daling te maken hebben: werklozen, gescheiden vrouwen en migranten. Hoewel deze groepen onderling sterk verschillen naar achtergronden en statusdeterminanten, geldt voor elke groep het risico op een 'vrije val' in sociale status, en de daarmee dikwijls gepaard gaande sociaal-economische marginalisering (Engbersen 1990; Te Grotenhuis 1993; Bosman 1993). Daarmee willen we geenszins beweren dat het risico zich tot deze drie groepen beperkt. Integendeel: zoals in het voorgaande werd uiteengezet, brengen ontwikkelingen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt met zich mee dat het risico op sociale daling zich over veel grotere groepen verspreidt, met name ook over groepen hoog opgeleide individuen. Daarmee worden de gevolgen op groepsniveau groter en daarmee ook de maatschappelijke kosten.

(c) Onderzoek naar de gevolgen van sociale da-

ling op maatschappelijk niveau heeft zich met name gericht op de vraag of het op grote schaal voorkomen van sociale daling een voedingsbodem zou kunnen creëren voor het ontstaan van radicalisme. De relatie tussen mobiliteitskansen en politieke stabiliteit wordt door verschillende onderzoekers naar voren gebracht. Zo zou omvangrijke sociale stijging in verband staan met politieke stabiliteit, terwijl een grote kans op sociale daling politieke onrust en radicalisme met zich mee zouden brengen (Bearman en Deane 1992; Blau en Duncan 1967; O'Kane 1975). Voor ons betoog hier is vooral het onderzoek van O'Kane relevant, die betoogt dat de aanleiding voor de acties niet zozeer lag in feitelijke daling maar in de angst voor sociale daling.

Angst voor sociale daling – Schuyt spreekt van 'sociale hoogtevrees' wanneer hij het heeft over de tekortschietende socialisatie van sociale stijgers voor de posities die ze feitelijk innemen (Schuyt 1992). De metafoer schiet zichzelf voorbij, omdat personen met hoogtevrees het beklimmen van hoge plaatsen juist zullen vermijden. In dat opzicht is de omgekeerde metafoer, angst voor sociale daling, meer accuraat. Het gaat hier om anticiperend gedrag om te vermijden dat daling zich zal voordoen. De belangrijkste aanleiding voor het inzetten van strategieën is dan ook niet het feitelijk optreden van sociale daling, maar de ervaren angst daarvoor. Mickelson en Ray (1994) laten in een belangwekkende case-studie zien hoe ervaren angst voor daling niettemin buitengewoon reële consequenties heeft.

De angst voor sociale daling zal sterker zijn naarmate de vangnetten van het sociale zekerheidsstelsel grotere mazen vertonen of integraal worden weggehaald. Ehrenreich beschrijft in *'Fear of Falling'* (1989) tot welk gedrag van de middle class deze vrees leidt in het Amerika ten tijde van een ontbindende welvaartsstaat. De middle class ontleent haar sociale positie vooral aan haar hoge 'professional' opleiding. Behalve kennis en opleidings-'credentials' heeft deze middle class geen andere kapitaalbron door te geven aan haar nageslacht; de eigen klasse-positie kan alleen maar doorgegeven worden met behulp van scholing en opleiding. Middle class ouders hebben dan ook een buitengewoon groot belang bij onderwijs. We kunnen hier met recht spreken van 'defensieve onderwijsstrategieën' om de ei-

gen positie te consolideren en het risico op sociale daling te bezweren.

Angst voor sociale daling kan dus aanleiding zijn voor het ontwikkelen van strategieën om het gevaar de baas te blijven. Op maatschappelijk niveau kan dit aanleiding geven tot het ontstaan van nieuwe vormen van ongelijkheid. Als gevolg van structurele omstandigheden loopt iedereen een groter risico om sociaal te dalen, zo hebben we in het voorgaande betoogd. Als de angst voor sociale daling klasse-specifieke strategieën aanmoedigt, zal ook de mate waarin men in staat is dit gevaar af te wenden, of op anderen af te wentelen, klasse-specifiek zijn. Als sommigen meer dalen dan anderen doen nieuwe vormen van *ongelijkheid* hun intrede. Een mogelijkheid om daling te voorkomen ligt besloten in het onderwijs.

5. Onderwijs als defensieve strategie

Sociale daling – of de angst daarvoor – geeft aanleiding tot het ontwikkelen van strategieën die de dreigende achteruitgang moeten voorkomen (zie ook Levin 1992; Ehrenreich 1989). Voor een uitwerking van het type strategieën waar het hier om gaat doen we om te beginnen een beroep op Bourdieu (ontleend aan Ultee, Arts en Flap 1992, 571-574). Bourdieu spreekt over strategieën die door de bedreigde klasse kunnen worden aangewend om de sociale positie te handhaven. Deze strategieën kunnen worden samengevat als *Cultuurdeelname*; investeren in onderwijs; overdracht van Cultuur en onderwijsendogamie. De strategie van *Cultuurdeelname* verwijst naar een wijziging in het bestedingspatroon. Door de noodzaak uitgaven te beperken en het consumptiepatroon aan te passen, gaan sociale bovenlagen een relatief groter deel van hun vermogen in cultuurgoe-deren beleggen en aan cultuurdeelname besteden. Op deze wijze kunnen zij zich volgens Bourdieu blijven onderscheiden van de lagere sociale klassen.

Investeren in onderwijs als strategie om sociale daling te voorkomen heeft betrekking op het aanwenden van hulpbronnen binnen het onderwijs. De keuze voor privé-scholen, scholen met een specifiek onderwijsprogramma, bepaalde studierichtingen en het volgen van (extra) onderwijs in het buitenland zijn voorbeelden van dit type strategieën.

Een derde strategie verwijst naar het aanwenden van hulpbronnen rondom het onderwijs. De *over-*

dracht van Cultuur heeft betrekking op activiteiten die weliswaar buiten de school plaatsvinden, maar die kinderen wel tot betere schoolprestaties brengen. We kunnen hierbij denken aan museumbezoek, leesgedrag, muziekbeoefening, buitenlandse vakanties en dergelijke.

Onderwijsendogamie tenslotte slaat op een toename van het aantal huwelijken van partners met hetzelfde (hoge) onderwijsniveau. Hoewel de oudere generatie in geringere mate in staat is hulpbronnen aan de jongere generatie over te dragen, kan dit verlies door bundeling van deze hulpbronnen in die latere generatie worden beperkt.

Niet voor niets verwijzen de door Bourdieu beschreven strategieën in hoge mate naar onderwijs. Onderwijs is op zichzelf al belangrijk als cultuurdrager en combineert dit bovendien met een belangrijke rol bij de verdeling van sociale posities. Daarmee is onderwijs het veld bij uitstek waar verschillende vormen van kapitaal worden ingezet. De genoemde strategieën zijn immers ook zeer herkenbaar als een milieuspecifieke inzet van financieel, cultureel en sociaal kapitaal. Door de inzet van deze hulpbronnen kan op verschillende manieren een relatieve voor-sprong worden behaald.

Bovenstaand overzicht aan strategieën met betrekking tot onderwijs geeft geen uitputtend beeld. Met Bourdieu's invalshoek van individuele strategieën, al dan niet op groepsniveau, vallen *institutionele* wijzigingen buiten beeld. Ook een aanpassing van het onderwijsstelsel zelf kan dienst doen als middel om het onderscheidend vermogen van diploma's weer te versterken. Dronkers wijst in dit verband op voorstellen om nieuwe selectie-drempels in het hoger onderwijs te introduceren (1994). Studies naar de wijze waarop onderwijs wordt ingezet als vangnet voor daling moeten ons inziens dan ook gepaard gaan met een gelijktijdige analyse van de institutionele context. Wij geven hiervoor een tweetal redenen. Ten eerste is het ontstaan en voortbestaan van de ene dan wel de andere vorm van strategisch gedrag afhankelijk van de ruimte die de context daarvoor geeft. In de tweede plaats is de effectiviteit van een strategie afhankelijk van de institutionele context waarbinnen deze wordt ingezet. Om dit te verduidelijken geven we hier een actueel voorbeeld: het inmiddels wereldberoemde stelsel van vrijheid van onderwijs.

Een voorbeeld: vrijheid van onderwijs – De verzui-ling heeft in Nederland lange tijd gefungeerd als rem op het ontstaan van neveneffecten van een ruime vrijheid van onderwijs (Dronkers 1995). Het ontstaan van daadwerkelijk privé-onderwijs werd door de combinatie van vrije schoolkeuze en gelijke bekostiging voorkomen, terwijl schoolkeuze op basis van religieuze achtergrond klasseverschillen tussen scholen temperde. De laatste decennia heeft de ontzuiling toegeslagen en is onderwijs steeds belangrijker geworden bij de verdeling van sociale posities. Bij schoolkeuze ligt daardoor de nadruk steeds minder op de signatuur en juist steeds meer op de kwaliteit van een school. Percepties omtrent de kwaliteit van een school zijn evenwel – niet geheel zonder reden – vaak vervlochten met de sociale en culturele achtergrond van de leerlingen die de school bezoeken. Het verzuielde stelsel van vrije schoolkeuze biedt momenteel volop mogelijkheden voor segregatie tussen scholen naar sociaal milieu en etnische achtergrond van de leerlingen (OECD 1991; Hirsch 1994; Karsten 1994). Het inmiddels door de Tweede Kamer aangenomen voorstel van de Onderwijsraad (1996) om in de toekomst af te zien van het richting-begrip moedigt aan tot nòg meer verscheidenheid. Tegelijkertijd geeft een dergelijke wijziging in de institutionele context meer ruimte aan scholen om zich op 'nieuwe' kenmerken van elkaar te onderscheiden, en meer ruimte aan ouders om hierop vervolgens hun schoolkeuze te baseren.

De vraag is nu welke (klasse-specifieke) vormen van strategisch gedrag binnen deze context mogelijk zijn en welke effecten dit gedrag heeft. Hiervoor kunnen we gebruik maken van een aantal buitenlandse studies. In met name Angelsaksische landen is de recente introductie van vrije schoolkeuze veelal onderdeel van een meeromvattend beleid om marktprincipes toe te passen op onderwijs (Boyd 1993). In Nederland wordt een al bestaande situatie van vrije schoolkeuze in toenemende mate gecombineerd met dezelfde marktprincipes. Als het gaat om het aanwenden van onderwijs als vangnet is het dan ook niet ondenkbaar dat in Nederland overeenkomstige strategieën worden ontwikkeld met overeenkomstige effecten. Studies in Engeland (Ball 1988; 1993) en Nieuw-Zeeland (Waslander en Thrupp 1995; Lauder, Hughes, Watson e.a. 1995) wijzen bijvoorbeeld op zelfselectie van ouders, de functie van informele

netwerken en meervoudige aanmeldingen, het kopen van een huis op een strategische lokatie, dan wel het gebruik van een ander (buitenlands) adres als hiermee de kansen op aanname worden vergroot. Ouders en leerlingen stemmen hun strategieën bovendien af op het veelal impliciete selectie-beleid van scholen. Als de gewenste school bijvoorbeeld als enige school in de buurt vakken als latijn, grieks of vioolles aanbiedt en bij aanmelding rekening houdt met deze vakkenkeuze, laat de hierop afgestemde strategie zich raden: leerlingen (al dan niet op last van hun ouders) zeggen deze vakken te willen volgen om ze – eenmaal aangenomen – zo snel mogelijk weer te laten vallen. Ook zonder expliciet selectie-beleid slagen scholen er in hun instroom louter te laten bestaan uit leerlingen van gestudeerde ouders.

In al deze gevallen zijn de toegepaste strategieën klasse-specifiek en geven ze aanleiding tot het versterken en vergroten van de hiërarchie tussen scholen. In dit verband wordt gesproken van een verschuiving van meritocratie naar een 'parentocracy' (Brown 1990) waarin onderwijskansen – weer sterker – worden bepaald door ouderlijke hulpbronnen. Het inzetten van onderwijs als middel om sociale daling te voorkomen kan op maatschappelijk niveau aanleiding geven voor het ontstaan van weer nieuwe vormen van *ongelijke onderwijskansen*.

6. Conclusie en discussie

We hebben het volgende beargumenteerd: onderwijs wordt vooral gezien als middel om sociaal te stijgen; er is nauwelijks aandacht voor de rol die onderwijs speelt bij het vóórkomen en voorkómen van sociale daling. Een dergelijke kijk op onderwijs wint aan belang omdat er aanwijzingen zijn dat sociale daling zich in de toekomst op grotere schaal kan manifesteren. Sociale daling heeft niet alleen gevolgen voor individuen, ook specifieke groepen en de maatschappij als geheel worden geconfronteerd met consequenties. De angst voor sociale daling is vaak al voldoende om een heel arsenaal aan strategieën in stelling te brengen om het naderende onheil af te wenden. We hebben verder betoogd dat onderwijs het strijdtoneel bij uitstek is.

Onze kennis over sociale ongelijkheid, sociale mobiliteit en de bijdrage van het onderwijs daaraan, vertoont een ernstig manco. We weten niet alleen

niet wat de precieze omvang van sociale daling is, we weten ook niet of het risico op sociale daling samenhangt met individuele kenmerken (bijvoorbeeld sekse) of gezinsfactoren. We weten evenmin wat de individuele en maatschappelijke gevolgen zijn, en we tasten al helemaal in het duister als het gaat om de gevolgen voor ongelijke onderwijskansen. Een andere kijk op de rol van onderwijs voor sociale mobiliteit roept dan ook andere vragen op voor onderzoek. In ons eigen onderzoek stellen we drie vragen aan de orde: (i) Wat is de omvang en de aard van sociale daling in Nederland? (ii) Wat zijn de gevolgen van sociale daling voor specifieke groepen en individuen? (iii) Op welke wijze wordt onderwijs ingezet om sociale daling te voorkomen? (zie verder Bosman en Waslander 1995).

Andere vragen zijn er ook voor onderwijsbeleid. Het beleid dat zich heeft gericht op het bestrijden van factoren die ongelijkheid in stand houden heeft tot op heden niet het verwachte resultaat gehad. Iedereen is beter opgeleid, maar de *relatieve onderwijskansen* van kinderen van minder bevoorrechte komaf zijn nauwelijks groter geworden. Onderwijs blijkt niet 'de grote gelijkmaker' (Peschar en Wesselingh 1995, 154) of, zoals Dronkers het onlangs verwoordde: er is geen 'Super-Omo' om de vlekken van de onderwijsongelijkheid weg te werken (1996).

Bij een bezinning op het beleid – door tegenvalende resultaten, maar ook door een zich wijzigende economische en sociale context – kunnen de institutionele context en vormgeving van het onderwijs zelf niet langer buiten beschouwing blijven. De institutionele vormgeving is van belang omdat deze (a) meer of minder kan *aansporen* tot het ontwikkelen van deze of gene strategie; en (b) meer of minder *ruimte* kan bieden aan het effect van deze of gene strategie. De inrichting van het onderwijssysteem heeft – soms grote – gevolgen voor wat zich daarbinnen voltrekt. We noemden als voorbeeld de vrijheid van onderwijs. Als onderwijs wordt ingezet om sociale daling te voorkomen bestaan er risico's voor het ontstaan van nieuwe vormen van ongelijke onderwijskansen. Voor het beleid is de vraag hoe de institutionele context zo kan worden ingericht dat de vormen van strategisch gedrag waartoe deze uitnodigt, in overeenstemming zijn met het realiseren van beleidsdoelen.

Noot

1. Een kanttekening moet gemaakt worden bij het begrip 'sociale positie', dat verwijst naar uiteenlopende kenmerken als opleidingsniveau, functieniveau, beroepsprestige, inkomen of leefstijl. Omdat het ons in beginsel gaat om het aangeven van algemene trends, spreken we in dit artikel in algemene termen over 'onderwijsniveau' en 'sociale positie', zonder onderscheid te maken naar beroepskenmerken of inkomen.

Literatuur

- Argyle, M., 1994, *The Psychology of social class*. London, Routledge.
- Ball, S., 1988, *Education Markets, Choice and Social Class: the market as a class strategy in the UK and the US*. London, Centre for Educational Studies, King's College.
- Ball, S., 1993, 'Education Markets, Choice and Social Class: the market as a class strategy in the UK and the USA'. *British Journal of Sociology of Education*, 14 (1):3-19.
- Bearman, P.S. en G. Deane, 1992, 'The Structure of Opportunity: MiddleClass Mobility in England, 1548 - 1689'. *American Journal of Sociology*, 98 (1):30-66.
- Berting, J., 1995, *De toekomst is altijd anders: bijdragen aan de sociologie*. Amsterdam/Meppel, Boom.
- Blau, P.M. en O.D. Duncan, 1967, *The American Occupational Structure*. New York, Wiley.
- Bosman, R., 1993, *Opvoeden in je eentje. Een onderzoek naar de betekenis van het moedergezin voor de onderwijsskansen van kinderen*. Lisse, Swets & Zeitlinger.
- Bosman, R. en S. Waslander, 1995, *Sociale daling*. Onderzoeksvoorstel Instituut voor Onderzoek van het Onderwijs.
- Boyd, W.L., 1993, 'The Politics of Choice and Market Oriented School Reform in Britain and the United States. Explaining the Differences'. *Zeitschrift fur Pädagogik*, 39 (1):53-69.
- Brands, J., 1992, *'Die hoeft nooit meer wat te leren.'* *Levensverhalen van academici met laaggeschoolde ouders*. Nijmegen, SUN.
- Brown, P., 1990, 'The third wave: education and the ideology of parentocracy'. *British Journal of Sociology of Education*, (11):65-85.
- Brown, W.C., G.A. Cretser en T.E. Lasswell, 1988, 'Measuring status inconsistency: more trouble than it's worth?'. *Sociological Perspectives*, 31 (2):213-237.
- Dressler, W.W., 1988, 'Social Consistency and Psychological Distress'. *Journal of Health and Social Behavior*, 29 (March):79-91.
- Dronkers, J., 1992, 'Komt de afname van het belang van het sociaal milieu in het onderwijs door vergroting van onderwijsdeelname of door meritocratisering?'. In: P. Dykstra, P. Kooij en J. Rupp (red.), *Onderwijs in de tijd. Ontwikkelingen in onderwijsdeelname en nationale curricula*, Boekaflevering Mens en Maatschappij, Houten/Zaandam, Bohn Stafleu Van Loghum.
- Dronkers, J., 1994, 'Onderwijs als voorportaal van sociale daling'. *De Helling*, 7 (3):26-30.
- Dronkers, J., 1995, 'The existence of parental choice in the Netherlands'. *Educational Policy; an interdisciplinary journal of policy and practice*, 9 (3):227-243.
- Dronkers, J., 1996, Er is geen Super-Omo tegen onderwijsongelijkheid. *Inzicht*, december: 4-5.
- Dronkers, J. en P.M. de Graaf, 1995, 'Ouders en het onderwijs aan hun kinderen'. In: J. Dronkers en W. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*, Assen, Van Gorcum.
- Dronkers, J. en W. Ultee, 1995, *Verschuivende ongelijkheid in Nederland: sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen, Van Gorcum.
- Ehrenreich, B., 1989, *Fear of Falling: the inner life of the middle class*. New York, Random House.
- Engbersen, G., 1990, *Publieke bijstandsgeheimen*. Leiden, Stenfert Kroese.
- Erikson, R. en J.H. Goldthorpe, 1992, *The constant flux: a study of class mobility in industrial societies*. Oxford (UK), Clarendon Press.
- Esping-Andersen, G. (ed.), 1993, *Changing Classes. Stratification and mobility in post-industrial societies*. London, Sage.
- Graaf, P.M. de, 1987, *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloophanen*. Nijmegen, ITS.
- Graaf, P.M. de en R. Luijckx, 1995, 'Paden naar succes: geboorte of diploma's?'. In: J. Dronkers en W. Ultee (red.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*. Assen, Van Gorcum.
- Grotenhuis, H. te, 1993, *Bijstandskinderen: opgroei en de rand van de verzorgingsstaat*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Hirsch, D., 1994, *School: a Matter of Choice*. Paris, OECD/CERI.
- Huijgen, F., 1989, Opleiding van werknemers en het niveau van hun werk. De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid 1960-1985. In: I. Gadourek en J.L. Peschar (red.), *De open samenleving?*, Boekaflevering Mens en Maatschappij, Deventer, Van Loghum Slaterus BV, 79-101.
- Karsten, S., 1994, 'Policy on ethnic segregation in a system of choice: the case of the Netherlands'. *Journal of Educational Policy*, 9 (3):211-225.
- Koppen, J.K., 1991, 'Het wetenschappelijk onderwijs: egalitair of utilitair? De externe democratisering en verschuivende legitimaties in het beleid'. *Mens en Maatschappij*, 66 (2):115-140.
- Korpi, W., 1985, 'Economic Growth and the welfare state: leaky bucket or irrigation system?'. *European Sociological Review*, 1 (2):97-118.
- Lauder, H., D. Hughes, S. Watson, I. Simiyu, R. Stathdee en S. Waslander, 1995, *Trading in futures. The nature of choice in educational markets in New Zealand*. Victoria Wellington, University of Wellington.
- Lieven, D., 1992, *The Aristocracy in Europe 1815 - 1914*. London, MacMillan.
- Mare, R.D., 1981, 'Change and Stability in Educational Stratification'. *American Sociological Review*, 46 (February):72-87.

- Mare, R.D., 1993, 'Educational Stratification on Observed and Unobserved Components of Family Background'. In: Y. Shavit en H.P. Blossfeld (Eds.) *Persistent Inequality. Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*, Boulder, Westview Press.
- Meeus, T.J., 1996, 'De ballingen van de verzorgingsstaat'. *NRC*, 27 januari 1996.
- Merton, R.K., 1949, *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, The Free Press.
- Mickelson, R.A. en C.A. Ray, 1994, 'Fear of falling from grace: the middle class, downward mobility and school desegregation'. *Research in Sociology of Education and Socialization*, (10):207-238.
- Newman, K.S., 1986, 'Symbolic dialects and generations of women: variation in the meaning of post-divorce downward mobility'. *American Ethnologist*, (2):230-252.
- Newman, K.S., 1989, *Falling from Grace: the experience of downward mobility in the American middle class*. New York, Random House.
- OECD, 1991, *Reviews of national policies for education*. Netherlands, Paris, OECD.
- O'Kane, J.M., 1975, 'Student activists, downward mobility and social change'. *Youth & Society*, 6 (3):376-394.
- Onderwijsraad, 1996, *Richtingvrij en richtingbepalend*. 's-Gravenhage, Sdu.
- Ophem, J.A.C. van, 1988, *Huishoudens en inkomensdaling*. Wageningen, Ponsen & Looijen.
- Peschar, J.L. en A.A. Wesselingh, 1995, *Onderwijssociologie*. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Schuyt, K., 1992, 'Sociale hoogtevrees'. *De Volkskrant*, 18 April 1992.
- Beer, P. de, 1996, *Het onderste kwart. Werk en werkloosheid aan de onderkant van de arbeidsmarkt*. Rijswijk, Sociaal Cultureel Planbureau.
- Smith, P.K., 1994, 'Recent Patterns in Downward Income Mobility: sinking boats in a rising tide'. *Social Indicators Research*, (31):277-303.
- Snower, D.J., 1993, 'The Future of the Welfare State'. *The Economic Journal*, 103 (May):700-717.
- Ultee, W., W.A. Arts en H.D. Flap, 1992, *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Velden, R.K.W. van der, 1991, *Sociale herkomst en schoolsucces*. RION Groningen.
- Vries, G. de, 1993, *Het pedagogisch regiem. Groei en grenzen van de geschoolde samenleving*. Amsterdam, Meulenhoff.
- Waslander, S. en M. Thrupp, 1995, 'Choice, competition and segregation: an empirical analysis of a New Zealand secondary school market, 1990-1993'. *Journal of Educational Policy*, 10 (1):1-26.
- Wielers, R. en A.C. Glebbeek, 1990, 'Worden we echt te slim voor ons werk? Drie interpretaties van de onderzoeksresultaten van Huijgen'. *Mens en Maatschappij*, 65 (3):271-288.
- Wielers, R. en A.C. Glebbeek, 1995, 'Graduates and the Labour Market in the Netherlands: three hypotheses and some data'. *European Journal of Education*, 30 (1):11-30.
- Wolfson, D.J., 1993, *Kerntaken: van verzorgingsstaat naar transactiestaat*. Groningen, Wolters-Noordhoff (inaugurale rede).